

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-180-191

УДК 94(477) "1923–1930": 322.2

ORCID: 0000-0003-3464-3533

Андрій Вікторович Стародуб

Українська православна автокефальна церква в донесеннях польських дипломатичних представництв в УСРР (1923–1930)

Проаналізовано згадки про Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ) формації 1921 р. в кореспонденції польських дипломатичних представництв в УСРР. Визначено причини зацікавлення цією Церквою, джерела інформації, які використовувалися для підготовки звітів, особливості ставлення дипломатів до окремих подій та/чи діячів українського церковного руху. Вказано на незмінно песимістичні оцінки шансів УАПЦ на “пристосування” до радянської дійсності в умовах, коли влада вважала її апріорі “ворожою” і “шкідливою” структурою. Наведено міркування про сильні та слабкі сторони українського православного церковного руху, специфіку його розгортання в регіональному розрізі та з огляду на сприйняття різними суспільними верствами. Зроблено висновок про значний потенціал цього виду джерел (звітів, рапортів, рефератів, підготовлених дипломатичними представництвами) для вивчення історії православної Церкви в радянській Україні 1920-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: УСРР, II Річ Посполита, дипломатичні відносини, УАПЦ, релігійні переслідування

Andrii Starodub

The Ukrainian Orthodox Autocephalous Church in the Reports of Polish Diplomatic Missions in the Ukrainian SSR (1923–1930)

References to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of 1921 (UAOC) in the diplomatic correspondence of Polish diplomatic missions in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR) are collected and analyzed. These include copies of reports from the Delegation for Optionation in Kyiv and the Consulate General of the Second Polish Republic in Kharkiv. The reasons for the diplomats' interest in this church, the sources of information used to prepare the reports, and the

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

peculiarities of their attitude to certain events and/or figures of the Ukrainian church movement are identified. The consistently pessimistic assessments by Polish diplomats of the UAOC's chances of "adapting" to Soviet reality in conditions when the authorities considered it an a priori "hostile" and "harmful" structure are noted. Considerations are given about the strengths and weaknesses of the Ukrainian Orthodox Church movement, the peculiarities of its development in the regional context and in terms of perception by different social strata.

Those documents that provide broader generalizations and systematization of the general situation in the religious sphere, the relations of various Orthodox churches with each other and with the Roman Catholic Church are indicative and informative. It is also important to evaluate the effectiveness of Soviet anti-religious propaganda and activities aimed at internal destabilization in individual churches (especially the UAOC). Particular attention is paid to attempts to analyze the potential benefits and "threats" to the Polish Autocephalous Orthodox Church if the Ukrainian national church movement continued to develop actively.

It is concluded that this type of sources (reports, reports, abstracts prepared by diplomatic missions) has a significant potential for studying the history of the Orthodox Church in Soviet Ukraine in the 1920s and early 1930s.

Keywords: Ukrainian SSR, Second Polish Republic, diplomatic relations, UAOC, religious persecution

Історія діяльності польських дипломатичних представництв у радянській Україні має значну історіографічну базу, представлену як польськими (Bruski, 2010a, s. 148–149; Bruski, 2010b; Grajżul, 2009, s. 133–161; Grajżul 2010, 213–225; Książek, 2006, s. 131–154; Książek, 2010, s. 97–212; Michalski, 2010, s. 226–239), так і українськими дослідженнями (Бетлій, 2003, с. 467–486; *Україна – Польща...*, 2012; Жванко та ін., 2021, с. 137–147). До наукового обігу введено численні документи, зокрема ті, що висвітлюють події Голодомору 1932–1933 рр. (*Holodomor...*, 2008) та репресії, спрямовані проти духовенства й вірних Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) (Rosowski, 2010, s. 274–289; *Влада і костел...*, 2003). Натомість тільки спорадично дослідники звертали увагу (Bruski, 2010b, s. 207) на частину дипломатичної кореспонденції, яка репрезентує бачення польською стороною окремих аспектів внутрішньополітичного становища в УСРР. Передусім це стосується ситуації інших (окрім РКЦ) релігійних конфесій, у т. ч. православних.

Така недостатня увага пояснюється кількома причинами. По-перше, згаданих документів порівняно небагато, до того ж чимало з них є лише рефератами-узагальненнями, без ексклюзивної інформації. По-друге, не всі вони відклалися у фондах дипломатичних представництв чи Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) Польщі, де мали б зберігатися матеріали цього типу. По-третє, аналіз тих джерел вимагає розуміння специфіки внутрішньоцерковного життя різних православних юрисдикцій, що існували в Україні у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Найбільш репрезентативна підбірка таких документів виявлена в архіві Міністерства визнань релігійних та народної освіти (далі – МВРіНО) II Речі Посполитої, яким диспонує варшавський Архів нових актів. До МВРіНО від МЗС надходили копії дипломатичних актів, присвячених питанням релігійного життя. Це були тематичні рапорти, реферати щодо релігійної ситуації, звіти про зустрічі з церковними діячами, а також вирізки з радянської преси. На підставі змісту окремих

документів, які містять посилання на попередню кореспонденцію, можна припустити, що деякі матеріали, надіслані МЗС до МВРіНО, у його архіві не збереглися (або й навіть, з різних причин, туди не надсилалися). Проте в наявних джерелах усе ж відображено основну інформацію про релігійні аспекти життя в УСРР, яку польські представники повідомляли до Варшави.

Документи подають достатньо детальні описи й аналіз ситуації в православних Церквах. При цьому найбільше зацікавлення польські дипломати виявляли до Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ).

Хронологічно першим зі збережених документів в архіві МВРіНО є рапорт “Про церковну ситуацію на Україні” (Archiwum... 1920–1933, k. 278–280), підготовлений, імовірно, у вересні 1923 р. (на копії відсутня дата, зафіксовано тільки, що 5 жовтня 1923 р. його було передано з МЗС, із приміткою: “цікавий рапорт”). Автор рапорту в загальних рисах описав стан православних юрисдикцій на середину 1923 р., зазначивши головну тенденцію – відхід вірян від “обновленських” церковних структур.

Причиною такого процесу названо звільнення з-під арешту патріарха Тихона Беллавіна та його лоялістські щодо радянської влади заяви. Дипломат також підкреслив, що серед духовенства Українського екзархату Російської православної церкви (далі – РПЦ) “перепозиціонування” предстоятеля викликало значний інтерес, але не призвело до зниження авторитету патріарха, оскільки було пов’язане з політичними поглядами, а не питаннями віровчення.

У документі наголошується й на тому, що внутрішні пертурбації в “тихонівській” Церкві не вплинули на діяльність УАПЦ, яка продовжувала розвиватися власним шляхом.

Для ілюстрування своїх спостережень дипломат наводить приклад із Києва: “День Святого Володимира став своєрідним оглядом сил усіх релігійних течій. Публічні процесії Російської православної церкви та Української автокефальної православної церкви були багатолюдними, тоді як процесія «Живої церкви» складалася лише зі священнослужителів, які брали участь в урочистостях”.

Ситуацію в окремих юрисдикціях деталізовано на підставі свідчень одного з колишніх професорів Київської духовної академії (у рапорті його ім’я приховане під ініціалом “Е.”). Цілком можливо, що йшлося про Михайла Оксіюка, який планував виїхати до Польщі, позаяк був запрошений на посаду професора Студіуму православного богослов’я Варшавського університету. Відомо про його зустрічі з польським дипломатичним представником у Києві в той період (Стародуб, 2021, с. 284–288). Однак не виключено, що йдеться про іншого інформатора з цього середовища.

Так само недатованою є копія досить великого за обсягом реферату “Релігійні стосунки у православній церкві на Правобережній Україні” (Archiwum..., 1920–1933, k. 283–288), яку було передано до МВРіНО 10 листопада 1923 р.

На думку автора тексту, розкол у православній Церкві в Україні стався на політичному ґрунті, з чого вміло скористався радянський уряд – “і отже, є природним, що кожна з релігійних течій утворилася під знаком певного політичного світогляду, з яким діяльність і мета тісно пов’язані”. Відповідно до цього укладач реферату виокремлює:

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

1. “давню православну церкву, яку називають нині “слов’янською”” і яка визнає владу й авторитет патріарха Тихона;
2. національну українську Церкву, “автокефальну”, “яка визнає ієрархію, створену шляхом вибору, та вийшла за межі священних норм спадкоємності духовної влади”;
3. т. зв. “Живу церкву”, яка є “деструктивним знаряддям у руках компартії й визнає авторитет революційної “Вищої церковної ради””.

“Такий уклад релігійних угруповань повністю відповідає стосункам політичним і має свої відповідники: 1) російське антирадянське суспільство, яке визнає ідеали єдиної Росії; 2) українське суспільство, яке бажає незалежності та налаштоване вороже до советів; 3) елементи, лояльні до радянської влади, при цьому охочі поєднати її ідеологію з християнством”, – стверджує дипломат.

Загалом, Правобережжя він описав як “поле битви” між “тихонівською” та автокефальною Церквами, скептично оцінивши перспективи їхнього можливого зближення на цих теренах.

Варта ширшого цитування оцінка сильних і слабких сторін УАПЦ, що розкриває особливості розуміння одним з польських дипломатів тих викликів, з якими стикалася УАПЦ у процесі свого розвитку, а також відмінності її ролі та позицій у різних соціальних середовищах. У документі, зокрема, читаємо, що “впливи автокефальної церкви сильні в малих містечках, але значно слабші на селі. До такої ситуації призводить, головним чином, факт, що ця Церква є, *par excellence*, політичною. Вона групує навколо себе переважно інтелігенцію та середній прошарок, які налаштовані національно [патріотично] та більш-менш розуміють політичні прагнення українських націоналістів. На селі, де чинники політичні менш зрозумілі, а на перший план виходять питання суто обрядові та релігійні, дається взнаки невміння автокефального духовенства збагнути селянську психологію та певний брак такту у взаєминах із сільським людом.

Селянину потрібен піп, який розуміє його світогляд, але не набагато розумніший за самого селянина. Якщо ж священник буде вченим, філософом чи політичним мислителем, він неминуче віддалиться від кола селянської думки й утратить прив’язаність та довіру. Автокефальне духовенство, власне, має цю ваду: воно для селян занадто інтелігентне. Духовенство переважно рекрутується з професорів, учених, членів Української академії наук, для яких роль священника є новою. Вони вносять у застигле рутинне й традиційне обрядове життя надмір думки та рухливості, де головним є політичний підтекст. Натомість у містах це духовенство має великий успіх серед середнього прошарку інтелігенції”.

Серед іншого, дипломатичне представництво також констатувало, що ієрархія УАПЦ нібито повністю усвідомлює проблему неканонічності свячень своїх архієреїв, проте вважає, що з часом ці питання будуть успішно вирішені. Відтворено суть розмов греко-католицького священника о. Миколая Щепанюка¹ (найвірогідніше, зі

¹ Щепанюк Микола (1883–1937) – український греко-католицький священник, у 1918–1929 рр. – настоятель парафії Найсвятішого Серця Христового в Києві (Влада і костел..., 2003, с. 237–240).

слів його самого) з митрополитом Василем Липківським. Під час спілкування цих двох священнослужителів митрополит начебто висловлював теоретичну готовність до переходу в католицьку Церкву, але одночасно сумнівався в тому, що духовенство УАПЦ здатне пристосуватися до “суворої дисципліни” католицизму.

Пильну увагу до процесів в УАПЦ простежуємо в рапортах керівника делегації з питань оптації (вибору громадянства) Міхала Свірського². Цей дипломат мав широке коло інформаторів у всіх православних юрисдикціях та, подекуди, навіть доступ до їхньої внутрішньої документації. Наприклад, у листі Свірського від 19 листопада 1923 р. мовиться про планований Собор УАПЦ, який так і не відбувся. Проте, як сказано в цьому ж повідомленні, його автор передбачав, що невдовзі зможе отримати протоколи приватних нарад делегатів, які приїхали на те зібрання (Archiwum..., 1920–1933, k. 290).

Дещо раніше, 12 листопада 1923 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 293–295), Свірський звітував до Варшави про публічний диспут на тему “Наука чи релігія?” проведений в одному з київських театрів. Учасниками диспуту були: з боку УАПЦ – митрополит Василь Липківський, єпископ Григорій Стороженко та благовісник Володимир Чехівський (у згаданому звіті фігурує як “творець автокефальної церкви”); з протилежного боку – “атеїсти-матеріалісти”, зосібна кілька представників радянської професури та діячів компартії.

Дипломат, який особисто відвідав цей захід, відзначив “надзвичайно сміливі політичні альянзи Чехівського”, що створили атмосферу піднесення й розкололи аудиторію на два ворожі табори. Переможцями ж у цій публічній дискусії, на переконання укладача звіту, де-факто стали представники Церкви, і це, можливо, матиме для них негативні наслідки³.

У рапорті від 4 грудня 1923 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 291) Свірський продовжує заторкнуту тему, зауважуючи, що “політично-релігійна діяльність колишнього прем’єра України Чехівського” може закінчитися репресіями проти нього з боку радянської влади. Про це, на його погляд, свідчить хоча б стаття, опублікована в газеті “Пролетарська правда” (відповідна вирізка, мабуть, додавалась до оригіналу листа, але не була скопійована для МВРіНО). Її автор, редактор газети Верхотурський, водночас був головою Київського губкому. Дипломат трактує цю публікацію як дуже різке “офіційне попередження” Чехівському.

За висновками Свірського, УАПЦ не могли допомогти жодні вияви формальної лояльності. 30 січня 1924 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 297) він так прокоментував той факт, що ця Церква висловила співчуття з приводу смерті Володимира Леніна (Archiwum..., 1920–1933, k. 298): “Відомо, однак, що така тактика не впливає на

² Свірський Міхал (Świrski Michał) (1886–?) – польський дипломат. В УСРР перебував з жовтня 1921 р.; працював у Консульському відділі Посольства ІІ Речі Посполитої в Харкові, Польській делегації для справ оптації в Києві (з травня 1923 р. – її керівник, з жовтня 1923 р. одночасно – уповноважений уряду ІІ Речі Посполитої у справах оптації в Україні). 1 березня 1924 р. очолив Генеральне консульство Польщі у Харкові (Сирота, 1925, с. 42).

³ Диспути за участі В. Чехівського неодноразово згадувалися, з негативними конотаціями, у радянській пресі (див., наприклад: Сирота, 1925).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

незмінне утримання засадничої лінії політичної автокефальної церкви, якою є формування усвідомлення національної окремішності в народних масах українців, як основної праці, що з часом має привести до утворення незалежної української республіки”.

На жаль, у “підбірці” МВРіНО існує помітна прогалина у звітах за 1924 р. Поза всяким сумнівом, диппредставництво мало повідомляти про т. зв. публічне “відмежування від петлюрівщини”, яке проголосили очільники УАПЦ у грудні того року (Książek, 2010, s. 318–321). За цю декларацію (“Відповідь про відносини Української Автокефальної Церкви до гнобительства імперіалізму та капіталізму в світовому церковному житті”) її навіть “хвалила” радянська преса, підкреслюючи, що “цей виступ української автокефальної церкви, в лавах якої є чимало осіб, що додержувалися в минулому орієнтації щільного політичного союзу між Польщею та Петлюрою проти Радянської республіки, заслуговує на величезну увагу. В Польщі не одмовляються від наміру “визволити” Радянську Україну, й може хоч ця декларація вплине на розум політиків Польщі” (“Комуніст”..., 1924, с. 2).

Уже з 1925 р. польські дипломати почали скаржитися на майже цілковиту відсутність доступу до “церковних кіл”, над якими посилювався контроль з боку Об’єднаного державного політичного управління (далі – ОДПУ). У зв’язку з цим, рапорт Генерального консульства в Харкові (Archiwum..., 1920–1933, k. 313–323) від 7 жовтня 1925 р. містив мало “свіжого” фактичного матеріалу, що намагалися компенсувати “історичними довідками” (відомостями з відкритих джерел про стан справ у православних Церквах в Україні з 1917 р.) та констатацією, що “ситуація в релігійній сфері України є більш заплутаною й складною, аніж будь-де на територіях колишньої імперії”. З-поміж іншого, узагальнювалося, що “в нинішній момент українську національну церкву треба вважати останнім рефугіумом (притулком. – Авт.) чинників українських національних на території УСРР. Урядові кола ставляться до цього руху негативно й намагаються в різноманітні способи ускладнити йому розвиток, ослабити його та спровокувати внутрішні чвари”. Акцентувалося також, що “Церква, створена Липківським та Чехівським, вимушена боротися не тільки з репресіями з боку вищої влади старої тихонівської церкви, але й з впливами, які йдуть від “Живої” церкви, що зсередини намагаються розбити українську церкву”.

Невдовзі, вже 19 січня 1926 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 325–326), Генконсульство інформувало, що УАПЦ фактично розділена на три автономні фракції: “Діяльно-Христову” церкву⁴, консерваторів, які готові йти на зближення зі “старою” Церквою, та тих, хто прагне зближення з народом і продовження попереднього напрямку діяльності. Внутрішні суперечності ослабили УАПЦ настільки, що “деякі з її активістів втратили віру в успіх та повернулися до світського життя”. Зокрема, “зрікся єпископства та участі у Великій Раді Стороженко, один із найбільш енергійних та діяльних діячів”.

⁴ “Діяльно-Христова церква” – релігійна організація, яка діяла в Україні протягом 1924–1927 рр. Була створена на основі братства “Церква жива”, що функціонувало при УАПЦ за сприяння органів Державного політичного управління. Розгорнутіше про неї див.: Кузовенков, 2010.

У цьому документі також наведено (на основі неназваних “неофіційних джерел”) статистичні дані щодо стану православних структур. Згідно з ними, “тихонівці” мали 27 єпископів (кількості парафій не подано), “Синодальна” церква⁵ – 30 єпископів і 3 000 парафіян, а “національна Церква” – 30 єпископів і 2 000 парафій.

Перебування головного диппредставництва в Харкові, де позиції УАПЦ були слабкими, впливало на оперативність і повноту інформування про цю Церкву. В окремих рапортах про неї згадували тільки в “загальних рисах”. Винятком є рапорт консула Мечислава Бабінського⁶ від 4 листопада 1927 р. (Archiwum..., 1920–1933, к. 337–347), основна частина якого присвячена саме описаному щойно питанню. Це було зумовлено змінами в керівництві УАПЦ – тоді відбувся її II Собор, на якому митрополита В. Липківського усунули від управління. “Радянська влада, яка формально не втручається до справ суто релігійних, вимагає повної лояльності до себе. Тимчасом на дистанції 1921–1927 рр. неодноразово в УАПЦ брали гору тенденції української “самостійності”. На чолі тієї групи завжди стояв митрополит Липківський”, – характеризував поточну ситуацію дипломат.

У рапорті знаходимо подробиці перебігу собору, відомі тільки його безпосереднім учасникам. “Єдиними оборонцями Липківського були представники Києва, але, незважаючи на те, що вони провели шалену агітацію, Собор прийняв резолюцію про усунення Липківського від митрополичої влади”, – зазначав Бабінський.

Підсумовуючи своє донесення, дипломат вирішив нагадати, що все це справи, які становлять і виразний “польський інтерес”. “Автокефальна українська церква нараховує в своєму складі 27 єпископів і приблизно 1 300 парафій, з того в Канаді – 110, у Північній Америці – 28 (на чолі стоїть єпископ Іван Теодорович у Чикаго), в Чехословаччині – 2, в Румунії – 5. Наведені цифри є характерними, бо парафії в Канаді та США складаються з емігрантів, які виїхали з території Речі Посполитої, значний відсоток з них – колишні уніати.

Попри те, що Українська автокефальна церква постала внаслідок виходу з-під юрисдикції московського патріарха й проголошує офіційно засаду самостійності окремих народів у Церкві, фактично керівництво тієї Церкви тяжіє до тенденції підпорядкування [собі] православних Церков з українською людністю в інших державах. Треба, отже, пильнувати в майбутньому експансіоністські тенденції щодо православної Церкви в Польщі, які може виявляти не тільки патріарх московський, але й митрополит київський, опираючись на історичні прецеденти з періоду перед 1686 роком”, – застерігається в документі.

Автор рапорту також зауважує, що “наскільки акти лояльності щодо радянської влади УАПЦ робила під тиском, настільки вона більш одностайна, коли йдеться про підкреслення своєї антипольської позиції. Найгостріше це виразилося в заявах на-

⁵ Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква (Українська православна автокефальна церква) (ВПАСЦ) – православна юрисдикція, яка існувала в 1923–1946 рр. З травня 1925 р. до грудня 1934 р. формально була незалежною від Всеросійського “обновленського” Священного синоду. Докладніше про неї див.: Жилук, 2015.

⁶ Бабінський Мечислав (Babiński Mieczysław, 1891–1961) – польський дипломат. У 1926–1930 рр. – консул Польщі у Києві (Сирота, 1925, с. 46).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

адресу константинопольського патріарха після визнання ним автокефалії Польської православної церкви”.

Рапорт генерального консула Константи Скінського⁷ від 18 травня 1928 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 361–364) зосереджений на антирелігійній кампанії в УСРР. Дипломат висновує, що декларовані владою успіхи атеїстичної пропаганди є насправді сумнівними чи принаймні перебільшеними. Це нібито чудово розуміють у керівництві “Союзу безбожників”, яке проводило в Харкові спеціальні таємні наради, обговорюючи на них найпроблемніші напрямки в роботі організації. Після обміну думками активістів-антирелігійників “за найшкідливішу визнано Автокефальну українську церкву, оскільки окрім свого релігійного характеру вона поєднує також українські народні почуття”, – писав Скінський, додавши, що “у боротьбі з УАПЦ московський уряд буде мати проти себе поєднані дві ворожі сили: рух релігійний та український національний”.

Із другої половини 1929 р. основним джерелом інформації про церковні справи в Україні для харківського диппредставництва став зміївський єпископ Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви Серафим Ляде⁸. Як німецький громадянин та агент ОДПУ (про останню обставину, звісно, не знали), він мав ширші, аніж у будь-кого з православних архиєреїв, можливості для контактів з іноземцями. Опертя на отримані від такого інформатора дані впливало на судження польських дипломатів. Так, вони несподівано почали давати позитивні оцінки Синодальній церкві: у рапорті від 26 серпня 1929 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 370–378) навіть заявлялося, що “Синодальна церква заслуговує радше на підтримку з боку Польської автокефальної православної церкви”. А 3 січня 1930 р. дипломатичний радник Адам Стебловський⁹ (Archiwum..., 1920–1933, k. 384) повідомляв Варшаві явно завищені дані про кількість парафій ВПАСЦ (3 600).

У розмовах з дипломатами Ляде розлого коментував ситуацію в УАПЦ. “На думку мого співбесідника, – переказував Стебловський зміст одного зі своїх діалогів із Серафимом, – найбільш помітним є упадок УАПЦ Липківського та Чехівського, яка має свою опору в Київському, Уманському, Вінницькому округах”, але дуже слабо представлена на Волині та Одещині, а найслабше – на Лівобережжі. За визначенням о. Серафима, причини цього різні: “моральні та політичні, особливо у зв’язку з процесом Єфремова – Спілки визволення України” (Archiwum..., 1920–1933, k. 385).

У донесенні 8 лютого 1930 р. (Archiwum..., 1920–1933, k. 387–389) А. Стебловський більш детально зупиняється на темі УАПЦ та її “самоліквідації”: “Т. зв. УАПЦ

⁷ Заремба-Скінський Константи (Zaremba-Skrzyński Konstanty, 1891–1978) – польський дипломат, суспільно-політичний діяч. У 1921–1923 рр. – член, заступник голови, голова Змішаної російсько-українсько-польської комісії в справах репатріації у Варшаві. Впродовж 1924–1928 рр. – генеральний консул у Харкові (Kaczmarek, 1998, s. 463–465; Сирота, 1925, с. 43).

⁸ Серафим (Карл Георг Альберт Ляде, Karl Georg Albert Lade; 1883–1950) – церковний діяч, зміївський єпископ ВПАСЦ, із серпня 1930 р. – архиєрей РПЦ за кордоном (Pelica, 2007, s. 389).

⁹ Стебловський Адам (Stebłowski Adam, 1896–1941) – польський дипломат. У грудні 1928 р. – червні 1932 р. – генеральний консул Польщі у Харкові (див.: Grajżul, 2009, s. 151; Сирота, 1925, с. 9).

(яку ще називають зазвичай “липківською” або “самосвятською”) із самого початку свого існування неохоче і з великою підозрою сприймалася радянською владою [...] На керівних посадах УАПЦ перебувало немало українських патріотів, колишніх національно-незалежницьких діячів, петлюрівських экс-офіцерів і видатних осіб з української антирадянської інтелігенції”.

Виклавши фактологічну канву подій “ліквідаційного Собору” УАПЦ, дипломат припустив, що хоча “ліквідація значною мірою є справою радянських рук, проте не виключено, що певне угруповання колишніх членів УАПЦ пішло на неї також з інших міркувань, а саме – спробувати врятувати, хоча б частково, українізацію Церкви. А виразне самобичування й визнання провини перед радянською владою викликано страхом репресій внаслідок процесу СБУ”.

Хронологічно останній зі збережених у фонді МВРіНО рапортів харківського Генконсульства з відомостями про УАПЦ датується 7 березня 1930 р. (Archiwum..., 1920–1933, к. 390–391). Про цю Церкву згадано в контексті того, що ОДПУ, ймовірно, планує за аналогічним сценарієм (“самоліквідація”) розформувати й ВПАСЦ, “яка – незважаючи на все – є автономною та допускає в себе літургію українською”. “Бенефіціарієм” таких переформатувань “церковного ландшафту” мали стати “рештки тихонівської Церкви” на чолі з місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм Страгородським.

Таким чином, можемо виснувати, що:

– Польські дипломатичні представництва уважно спостерігали за розвитком православних Церков в Україні, систематично звітуючи до Варшави про найважливіші події та тенденції їхнього функціонування. Відповідно, ця група джерел (звіти, рапорти, реферати, підготовлені дипломатичними установами II Речі Посполитої) акумулює цінну, а подекуди й унікальну, інформацію про історію православ’я в радянській Україні 1920-х – початку 1930-х рр., доповнюючи джерельну базу для досліджень історії УАПЦ (огляд та систематизацію джерел з історії УАПЦ див.: Преловська, 2013).

– Значна частина тверджень, оцінок і висновків польських дипломатів щодо українського національно-церковного руху є обґрунтованою та релевантною. Зокрема, це стосується прогнозів щодо неможливості тривалого існування церковних структур із чітко вираженим українським національним спрямуванням за умов радянського режиму, що було зазначено вже в 1923 р.

– Рівень обізнаності диппредставництв про приховані процеси залежав від доступу до надійних джерел інформації, що мало ситуативний характер. Найдокладніші звіти стосовно Української автокефальної православної церкви датовано 1923–1925 рр., коли багато відомостей отримували безпосередньо від очевидців. Натомість після 1927 р., а особливо в 1929–1930 рр., звіти базувалися переважно на опосередкованих даних, достовірність яких іноді викликала сумніви через упередженість інформаторів.

1. Бетлій, О. (2003). Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.). *Науковий вісник Дипломатичної Академії України*, 8, 467–486.

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

2. Влада і костел в Радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / Н. С. Рубльова, передм., упорядкув., додатки, покажчики. (2003). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2(21).
3. Жванко, Л., Коляда, І. (2021). Дипломатичні представництва Польської Республіки у Харкові (1921–1937 рр.): огляд проблематики та авторських рефлексій сучасної польської історіографії. *Український історичний журнал*, 3, 137–147.
4. Жилюк, С. (2015). *Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква*. Острог: Острозька академія.
5. Киридон, А. (2005). До питання про взаємини УАПЦ і радянської влади в середині 1920-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, 14, 317–329.
6. “Комуніст” про декларацію. (1924, 16 груд.). *Більшовик*, 286. Київ.
7. Кузовенков, Д. (2010). “Автономія в автокефалії”: причини виникнення Українського православного церковного Братства “Діяльно-Христова Церква”. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Сер. : Історичне релігієзнавство*, 3, 100–108.
8. Преловська, І. (2013). *Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939)*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
9. Сирота, О. (1925, 30 черв.). Не треба перекручувати (з приводу статі М. Рибаківа). *Пролетарская правда*, 146.
10. Соколовський, О. (1999). *Церква Христова, 1920–1940: переслідування християн в СРСР*. Київ: Кайрос.
11. Стародуб, А. (2021). Нові матеріали до біографії митрополита Варшавського і всієї Польщі Макарія (Оксіюка Михайла Федоровича) (1884–1961). *Українська біографістика*, 21, 281–294.
12. *Україна – Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали* / упоряд., коментарі, вступ. ст.: Н. Рубльова, О. Рубльов. (2012). Київ: Дух і літера.
13. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygnatura 1005: Zagranica – cerkwie prawosławne zagranicą – informacje nadsyłane przez placówki zagraniczne za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Łotwa-ZSRR (t.II) (1920–1933).
14. Bruski, J. (2010a). Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USRR 1921–1924. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX - początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 148–149.
15. Bruski, J. (2010b). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”.
16. Grajżul, T. (2009). Ukraina sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów. *Meritum-Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, 133–161.
17. Grajżul, T. (2010). Poselstwo i Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 213–225.
18. *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. (2008). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

19. Kaczmarek, Z. (1998). Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny* (T. 38), 463–465.
20. Książek, J. (2010). Historia Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, fakty, refleksje, skojarzenia. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 97–212, 318–321.
21. Książek, J. (2006). Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym. *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych*, 2(30), 131–154.
22. Michalski, A. (2010). Z działalności wywiadowczej Konsulatu RP w Charkowie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 226–239.
23. Pelica, G. (2007). *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*. Lublin: Fundacja Dialog Narodów.
24. Rosowski, W. (2010). Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 274–289.

References

1. Betlii, O. V. (2003). Działalność polskiego dyplomatycznego przedstawicielstwa w Ukraini (1921–1923 pp.). *Naukovi visnyk Dyplomatichnoi Akademii Ukrainy*, 8, 467–486 (in Ukrainian).
2. Rublova, N. (Comps.). (2003). Władza i kościół w Radzieckiej Ukraini, 1919 – 1937 rr.: Rzymokatolicka cerkiew pod represyjnym naciskiem totalitaryzmu. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 2(21) (in Ukrainian).
3. Zhvanko, L., Koliada, I. (2021). Dyplomatyczne przedstawicielstwo Polskiej Republiki u Charkowi (1921–1937 rr.): przegląd problematyki i autorskich refleksji nad współczesną polską historiografią. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 137–147 (in Ukrainian).
4. Zhyliuk, S. (2015). *Vseukrainska pravoslavna avtokefalna synodalna tserkva*. Ostroh: Ostrozhska akademiia (in Ukrainian).
5. Kyrydon, A. (2005). Do pytania pro vzaimnyy UAPT i radianskoi vlady v seredyni 1920-kh rokiv. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*, 14, 317–329 (in Ukrainian).
6. “Komunist” pro deklaratsiiu. (16.12.1924). *Bilshovyk*, 286. Kyiv (in Ukrainian).
7. Kuzovenkov, D. I. (2010). “Avtonomiia v avtokefalii”: prychyny vynyknennia Ukrain-skoho pravoslavnoho tserkovnoho Bratstva “Diialno-Khrystova Tserkva”. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. Ser. : Istorychne relihiieznavstvo*, 3, 100–108 (in Ukrainian).
8. Prelovska, I. (2013). *Dzherela z istorii Ukrainiskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1930) – Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1930–1939)*. Kyiv: Instytut ukraińskiej archeografii i dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho (in Ukrainian).
9. Syrota, O. (30.06.1925). Ne treba perekruchuvaty (z pryvodu stati M. Rybakova). *Proletarskaia pravda*, 146 (in Ukrainian).
10. Sokolovskyi, O. (1999). *Tserkva Khrystova, 1920–1940: peresliduvannia khrystyian v SRSR*. Kyiv: Kairos (in Ukrainian).
11. Starodub, A. (2021). Novi materialy do biohrafii mytropolyta Varshavskoho i vsiiei Polshchi Makarii (Oksiiuka Mykhaila Fedorovycha) (1884–1961). *Ukrainska biohrafistyka*, 21, 281–294 (in Ukrainian).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

12. Rublova, N., Rublov, O. (Comps.). (2012). *Ukraina – Polshcha 1920 – 1939 pp.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).
13. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1005: Zagranica – cerkwie prawosławne zagranicą – informacje nadsyłane przez placówki zagraniczne za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Łotwa-ZSRR (t.II) (1920–1933) (in Polish).
14. Bruski, J. (2010a). Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USSR 1921–1924. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 148–179 (in Polish).
15. Bruski, J. (2010b). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica” (in Polish).
16. Grajżul, T. (2009). Ukraina sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów. *Meritum-Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, 133–161 (in Polish).
17. Grajżul, T. (2010). Poselstwo i Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 213–225 (in Polish).
18. *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. (2008). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (in Polish).
19. Kaczmarek, Z. (1998). Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny* (T. 38), 463–465 (in Polish).
20. Książek, J. (2006). Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym. *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych*, 2(30), 131–154 (in Polish).
21. Książek, J. (2010). Historia Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, fakty, refleksje, skojarzenia. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 197–212 (in Polish).
22. Michalski, A. (2010). Z działalności wywiadowczej Konsulatu RP w Charkowie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 226–239 (in Polish).
23. Pelica, G. (2007). *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*. Lublin: Fundacja Dialog Narodów (in Polish).
24. Rosowski, W. (2010). Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn; Charków, 274–289 (in Polish).